

Ивана АНТОВИЋ

ОПЕРА „БАЛКАНСКА ЦАРИЦА“ ДИОНИЗИЈА ДЕ САРНА САН ЂОРЂА НАСТАЛА У КОТОРУ 1890. ГОДИНЕ

Кључне ријечи: драма „Балканска царица“, опера „Балканска царица“, Никола I Петровић Његош, Dionisio de Sarno San Giorgio, (Дионизио де Сарно Сан Ђорђо) композитор, романтичарско-патриотска драма, романтичарска опера

Проучавајући доступне изворе може се примјетити да већина научних радника, прије свега историчара и теоретичара књижевности, сматра да је у цијелом опусу књижевног стваралаштва Николе I Петровића Његоша ипак најважније његово драмско дјело.

Никола I, књаз Црне Горе, оставио је три завршена драмска дјела и то: стиховане трагедије *Балканска царица* (драма у три радње) 1886. и *Књаз Арванит* (драмски чин) 1896, као и једно дјело у прози *Како се ко роди* (шаллива игра у три чина) 1898; два драмска фрагмента *Вукашин* (уломак из трагедије) 1867. и *Хусеин-бег Гардашевић*, штампан постхумно. Поред овога, Никола I Петровић је довршио прије 1895. године неки пригодни позоришни комад за дјецу из народног живота који је представљен само у домаћем дворском кругу. На жалост овај рукопис до данас није пронађен¹.

Најважнији од свих његових драмских дјела је драмски спјев *Балканска царица*.

Никола I почео је да пише *Балканску царицу* крајем 1881. или почетком 1882. године. *Балканска царица* је довршена 1884. године на четрестогодишњицу подизања манастира Ивана Црнојевића. Поред осталог, овај велики историјски датум Никола I је обиљежио овом драмом и изградњом дворске капеле на рушевинама Црнојевића манастира на Типуру.

Вријеме настанка драме је било вријеме сређивања прилика и мирнијег живота у Црној Гори. За пјесника и владара црногорског тада су наступили дани већих нада и очекивања. Послије завршеног црногорско-

¹ Никола I Петровић Његош, Дrame и драмски фрагменти, приредио проф. Ратко Ђуровић, Цетиње-Титоград 1990, стр. 463- 470.

турског рата 1876-1878. године, Црна Гора је изашла као побједник и двоструко проширила своју територију. Аутор је овом драмом хтио да задовољи своје стваралачке амбиције и да нагласи улогу владара Црне Горе која је служила као примјер ослободилачке борбе против Турака свим јужнословенским народима. Као изразити романтичар, инспирацију је потражио у црногорској историји из времена владавине Ивана-бегу Црнојевића при крају 15. вијека.

У вријеме настанка драма је изазвала невјероватно одушевљање и невиђени успјех. Књижевник Симо Матавуљ је био један од актера у комаду који је први пут изведен 2. јануара 1884. године на Цетињу у недовршеној кући војводе Маша Врбице. У својим *Биљешкама једног писца* (Нолит, Београд, 1988.) написао је: «Други пјесник у наше вријеме није славио такву побједу.» нити «доживио такве тренутке у којима душа цијеле гомиле тако потпуно вибрира с његовом заједно, у којима међу мноштвом нема других мисли ни осјећања до оних који су се у њему зачели и развили!», а, наставља Матавуљ «И ја, ево признајем да никад последије нисам доживио тако интензивних емоција, иако сам имао прилике да се дивим великим глумцима и правим чудесима глумачке вјештине.».

Када је драма штампана 1886. године за њу је завладало још веће интересовање. Током наредних 30 година драма је доживјела преводе на неколико европских језика. Приликом сваког превода о њој се веома похвално говорило.

Прву глумачку трупу је сачињавала цетињска главарска и интелектуална елита: Јован Липовац, Симо Матавуљ, Томаш Вукотић, књажев рођак Марко Петровић, ученице Женског института Софија и Марија Поповић.² Дилетантско позоришно друштво, које је формирао сам књаз од главара и извањаца, премијерно је приказало Балканску царицу 2. јануара 1884. године.³ Ова премијера је играна у приватној кући војводе Маша Врбице, у присуству 300 до 400 гледалаца. Сам књаз је финансирао представу, а редитељ је био Јован Павловић.⁴

Како је остало записано, као нигдје у свијету, необично и френетично је поздрављен почетак развоја позоришне умјетности у тадашњој Црној Гори. Оно што је посебно значајно и што треба истаћи је чињеница да је овакав почетак иницирао активности за изградњу прве позоришне куће тога времена, Затског дома.⁵

² Др Ђоко Пејовић, Биографски подаци о првим глумцима у Црној Гори, Стварање, бр. 7-8, Цетиње, стр. 467-474.

³ Никола I Петровић Његош, Дrame и драмски фрагменти, приредио проф. Ратко Ђуровић, Цетиње - Титоград 1990, стр. 464.

Осим овог приказивања репризе су дате 3. јануара на Цетињу и 10. јануара у Подгорици. Касније је представа играна и пред Биљардом на Цетињу.

⁴ Зоран Шошкић, Зетски дом, Нови Сад 1992, стр. 9-10.

⁵ Дарко Антовић, Филип Ј. Ковачевић, живот, просвјетни, књижевни,

У том духу извјештава и штампа из тог времена. „Црногорка“⁶ са Цетиња јавља:

„Мучно ли бјеше музама Мелпомена и Талији успети се уз Крстац и освојити се за једно скромно мјестанце на пољу Цетињском, гдје је до јако само бог Марат неограничено владао!

Али времена се мијењају. Храм Јанусов стоји већ од неколико година затворен и у Црној Гори. А Црна Гора је не само „јуначко гнијездо“ него и „гај пјевача“ – као што нам се лијепо каже у „Балканској царици“. Глас гусала пјесму је родио, пјесма је расла снажно и бујно, док мније дорасла до – прве драме, прве трагедије црногорске, до „Балканске царице“.

...

Ово је п р в о д р а м с к о дјело црногорско, које је први пут на црногорској позорници прешло преко штица што свијет значе.

Зато је ово у нас прави догађај.

...

... То дјело још није свршено, оно није изашло на свијет, оно је још у рукопису – неприкосновена својина узвишеног писца, над којом књижевна критика још не смије вршити својијех права.

...

... По суду свијех слушалаца, па и најстрожијих оцјењивача којима се укус развио на позорницама петроградским, бечким и париским, престава је испала, у цјелини узевши, неочекивано добро. Неки веле управо сјајно.

...

У вријеме њеног настанка и у данима њене појаве на сценама у Црној Гори и шире, композитор Дионизије де Сарно Сан Ђорђо добија визију њене музичке обраде. Он се тада налазио у Котору. С одобрењем Књаза Николе, композитор приступа послу и приређује дјелове драме у оперу. Године 1891. настаје истоимена опера у три чина, која садржи 12 појава са 41 музичком нумером.

Међу бројним композиторима који су на различите начине остављали трага у Котору у 19. вијеку, свакако најважнија и најозбилнија музичка личност је Дионизије де Сарно Сан Ђорђо. Рођен је у Италији, у Напуљу 1856, а умро у Боки Которској, у Перасту 1937. године. Музику је студирао у Падови и Фиренци, а радио је у Милану и Трсту (био је уредник листа *Piccolo* и наставник у музичкој школи маестра Зорзелија). Пошто је био у честој вези са људима са наших простора, непрекидно је под присмотром аустријских власти, па губи посао. Тада се упознаје са доктором Радом Квекићем, адвокатом из Котора и послаником бечког

преводиначки, издавачки, позоришни, библиотечки, музејски и архивистички рад и дјело, Котор – Грбаљ, стр. 38.

⁶ “Балканска царица” први пут представљена на Цетињу 2. јануара 1884, Црногорка, 1/1884, бр: 1/12. I/стр. 7-8.

парламента, иначе врло активном на пољу музичког живота у Котору. Он га ангажује за диригента дувачког оркестра которске општине.

Каква је средина и какве су прилике у Котору XIX вијека у који Де Сарно долази?

Котор је аустроугарска царска тврђава на граници према опасној и немирној Црној Гори. У њој је доста војске која чува границу, а и велики број високих војних лица са породицама. С обзиром на то да је велики дио которских старосједилаца, а посебно которско племство, изумирало или се иселјавало, у Котор долазе људи из разних крајева многонационалне аустроугарске монархије. Када гледамо пописе презимена, поред наших, ту су најчешће, чешка, италијанска, француска и њемачка. Официрски кадар и чиновништво долази из великих центара. Најчешће је високообразовано. Уносе у град елементе високих културних потреба. Јасно је да су се очекивала гостовања разних умјетничких трупa поводом разних свечаности и празника, организовали балови и академије. Тако су се задовољавале културне потребе градске аристократије, а војска у томе није никако заостајала. Требало је држати на висини морал многонационалне армије. Организоване су честе војне вјежбе, чести концерти блех музике аустроугарских јединица. Посебно недјељом у градском парку непосредно уз главна градска врата (парк Фрања Јосипа).⁷

За разумијевање његовог великог ангажовања у Котору и љубави коју је испољио у раду и у својим дјелима према Боки, имамо и његов љубавни роман приликом његовог доласка у Котор. Јасно је било да је долазак новог диригента побуђивао посебно интересовање дама, и то током променадних концерата испред кафане „Дојми“ у градском парку. Ту се први пут видио са својом каснијом женом Идом Криловић из Пераста. Десило се да је Иди требало штимовати клавир. Позван је Де Сарно да то обави. На другом састанку, између њих се остварила веза, којој се одупирао отац⁸, сматрајући га музичарем из бијелог свијета. Пошто је добио податке из Напуља о поријеклу Де Сарна и уз Идину упорност, пристао је на брак. Брак је склопљен 20. октобра 1886. године. Том приликом Антун Петрарка написао је корачницу „Младенцима Криловић – Де Сарно“ која је изведена на дан свадбе. Године 1936. брак је прослављен педесетогодишњицом која је музички обиљежена. Диригент „Грађанске музике“ Ерминио Багатела, иначе Де Сарнов ученик из времена његовог рада у Котору, извео је у Перасту концерт пред кућом бившег диригента. Управа му је поклонила цвијеће и слику оркестра са

⁷ Више у: Дарко Антовић, *Которско позориште у XIX вијеку*, Подгорица 1998.

⁸ Идин отац, капетан Лојда Петар Криловић је био усвојеник породице Криловић, једне од 12 најугледнијих перашких старосједилачких породица. Он је родом Кокољић и потомак је великог барокног сликара Трипа Кокоље.

њим из 1888. године.⁹

У браку Де Сарна и Иде рођено је шесторо дјеце. Од њих, двије кћерке су се бавиле умјетношћу. Софија, удата Шварц, завршила је музичку школу „Мокрањац“, одсјек пјевање (сопран). Нала, удата Вукадиновић, завршила је балетску школу. Студирала је код Фроманове у Београду и код Преображенске, у Паризу. Једно краће вријеме са успјехом је наступала у београдском балету.¹⁰

У средини, у којој је живио седам година, у Котору, која је била свјесна значаја његовог музичког рада, био је омиљен, обасут поштовањем и почастима. Разлог његове омиљености је била и ведра и гостољубива природа. Био је пун хумора и анегдота. Био је љубитељ како домаћих тако и његових наполитанских специјалитета, специјалитета његове наполитанске и јужно италијанске кухиње.

Познаваоци богатог которског културног наслеђа кроз архивску грађу и друге изворе, плодове његовог рада, могу пратити и дуго пос-

⁹ Данас се у Историјском архиву Котор, у збирци ФИОР, налази једна фотографија из 1888. године. Захваљујући сјећањима још увијек живих чланова Ромеа Фиорелија и Богомила Јововића, забиљежена су имена тадашњих чланова. С обзиром на значај рада овог ансамбла под диригентском палицом Де Сарна, као и због претпоставке да су баш они свирали на првом извођењу његове опере „Балканска царица“ у Котору, ми ћемо овдје навести њихова имена: Карло Вебер (чинеле), Петар Лаконић (туба), Јосип Багатела (хорна, рог), Стево Маровић (тромбон), Фердинанд Ронколин (бубањ), Антон Брацановић (ђенис, хорна in es), Оскар Једличка (хеликон), Трио Фематеи (вођа музике), Италико дел Коле (бомбардина, баритон), Фердинанд Хомен (добош), Виктор Пинтучи (ђенис, хорна in es), Енрико Вебер (кларинет), Антун Багатела (кларинет), Јосип Талон (бомбардина), Иван Ђованети (кларинет), Фазолари (кларинет), Силвио дел Коле (труба), Еуген дел Коле (хорна), Ромео Фиорели (труба), Јосип Пасауер (флаута), Иван Антерић (бас, тромбон), Дује Арбанасовић (труба), Умберто Ђованети (кларинет), Јосип (Антун) Винклер (труба), Јово Марковић (труба), Богомил Јововић (труба), Рудолф Пасауер (кларинет) и Роко Кромић (труба). На слици је и диригент Де Сарно (диригент и учитељ музике).

Из других архивских извора сазнајемо да је сталних чланова било 25, а да их је још било петорица који су наступали само у свечаним приликама. То су били кларинетисти Рудолф Пасауер и Борое, затим басиста Петар Лаковић и браћа Богомил (труба) и Ардоје Јововић (флаутиста). Из даљих докумената у којима се помињу музичари Де Сарновог дјеловања долази се до броја 41 извођача који су познавали неки дувачки инструмент и наступали као извођачи. Зато траба и њих поменути. То су: Антун Петрарка, Леонид Симонути, Фрањо Дешковић и још неколико њих са непотпуним именима: Роси, Гриђило, Багатела III, Ђирковић, Шнурер, Гагрица, Цијана и Прелесник.

Милош Милошевић, Музичке теме и портрети, Титоград 1982, стр. 90-91.

ИАК, ОК LXXXVII, 159а/21.

ИАК, ОК XCIV, 270.

¹⁰ Милош Милошевић, Музичке теме и портрети, Титоград 1982, стр. 101.; Дарко Антовић, *Которско позориште у XIX вијеку*, Подгорица 1998, стр. 188.

лије Де Сарновог одласка, скоро кроз цијели XX вијек. Де Сарно је обогатио музички архив градског оркестра новим дјелима или новим оркестрацијама и инструментацијама. Дио њих је писан за ниво тога, релативно новог, младог оркестра. То је утицало да дјела буду добро примљена, омиљена и често извођена у својој средини. Тако популарна дјела су привлачила и најшире слојеве грађана, што је значило велику потврду његовог рада и остало је запамћено и забиљежено. На основу свега можемо утврдити његове широке преокупације. Оне су ишле од популарних мотива италијанских опера до коришћења локалних напјева и фолклорних мотива Боке Которске, Црне Горе и Србије. О томе говоре и његове теме: Рапсодија на словенске мелодије, Фантазија на тему кола св. Трипуна, Црногорска химна, Бранково коло, Ђачки растанак, Солунско коло, Перашке пјесме; опере: Балканска царица, Горде и Дана; низ композиција посвећених истакнутим савременицима и др.

Већ ту можемо истаћи једну чињеницу, која је на одређени начин и природна. У његовом дјелу остала је доминантна мелодика његове родне Италије, као и узори у великим оперским остварењима Италије XIX вијека.

Композитор Де Сарно под снажним и непосредним утисцима које је стекао током боравка у Котору, Перасту и другим приморским градовима, као и током посјета Књажевини Црној Гори, инспирисао се етнографијом и фолклорним елементима и у музици и у стварном животу. Све те уочене елементе он описује музиком прилагођавајући свој урођени и школовани италијански осјећај за мелодију аутентичном црногорском звучном фолклору. Тако су настале веома специфичне и занимљиве композиције намијењене клавиру, вокалима, хорovima и друго.

Посебан дар показао је у својим музичким дјелима - операма са тематиком из црногорског живота *Горде* и *Дана* (партитуре нису сачуване, већ само фрагменти) и у историјској романтичарској опери, која је предмет нашег рада, *Балканска царица*.

Најобимније штампано Де Сарново дјело је „Драма у три радње“ „Балканска царица“. Међутим, ово није његова једина опера. Написао је још и двије. Друга његова опера „Горде“ је имала рукопис, али је он изгубљен највјероватније приликом повлачења из Београда почетком I свјетског рата. Сачувано је неколико тема које је назвао „Сјећања из опере Горде“.¹¹ Овај рад је сада на италијанском језику, садржи једну биљешку о нестанку ове опере у рату. Према тој забиљешци може се

¹¹ Reminiscenze dell' Opera GORDE Libretto di Sava Raceta. L' Opera „Gorde“ scritta dall' autore nel 1892 su libretto di Sava Raceta, trovavasi nella biblioteca dello stesso autore nella sua casa d' abitazione in Belgrado – Krunska 19 – che fu completamente saccheggiata dal nemico durante la guerra mondiale. Queste reminiscenze sono state compilate sulla ... di alcuni appunti rinvenuti fra poche carte scampate al caccheggio. (1° ottobre 1921).

сазнати да је опера написана током његове посљедње године боравка у Котору, 1892. Послије преласка у Београд налазила се у његовој библиотеци (у Крунској улици) одакле су је непријатељи однијели. На основу малобројних биљежака 1. октобра 1921. године, Де Сарно је завршио та сјећања. При повлачењу из Београда његова кћерка Грацијела је узела са собом неколико прибиљежака ове опере који су му сада добро послужили да их обнови. За разлику од рукописа 1893. штампан је либрето те опере који је написао Саво Рачета према приповјетци Стефана Митрова Љубише „Горде или Како Црногорка љуби“.¹² Либрето стриктно прати фабулу Љубишине приповијести у романтичарском тону, десетерачком и осмерачком версификацијом. Можемо претпоставити да је њему као Италијану ово била привлачна тема јер је, према Љубиши, брак Црногорке Горде и аустроугарског поручника Шемпфлуга симбол „нове везе међу несретним истоком и узгојеним западом“.

Трећа Де Сарнова опера „Дана“ прошла је исто као и „Горде“ и пропала у рату. Код ње је сачуван штампани либрето по тексту Стевана Јевтића. Ово дјело од 30 страница посвећено је краљици Драги „узвишеној заштитници лепе књижевности и уметности“.¹³ Данас се може рећи да је овај либрето много слабији од претходног. Фабула је наивна и неубједљива, са вилама, разбојницима и громовима који разрјешавају заплет. Све је написано неукусним стилем. А на крају млад, богат сељак (тенор) спасава Дану (сопран). Све се завршава љубавним хепиендом и поучним дуетом, квартетом и хором.

Раније смо навели да је Де Сарново најобимније штампано дјело „Балканска Царица“. Ова опера објављена је у Трсту без године издања са претпоставком да се то догодило крајем 1891. године: „Балканска Царица“, драма у три радње Николе I књаза црногорског... Углазбио је Дионизије де Сарно сан Ђорђо. Издање удешено за пјевање и гласовир. Edition Carlo Schmidl et Comp. Trieste. Нацртао Иван Рендић.¹⁴ Када би дословце тумачили терминологију коришћену на насловним страницама, могли би закључити да се ради о преради једне већ комплетно написане

¹² „Горде“, опера у три чина, написао ријечи Саво Ст. Рачета (по Љубишиној приповијести) удесио музику Dionisio de Sarno San Giorgio. Београд, издање и штампа Мате Јовановића 1893.

¹³ „Дана“, лирска, идилска опера у једном чину, написао Стеван Ј. Јевтић, израдио музику Дионизије де Сарно Сан Ђорђо, Београд, Електрична штампарија Павловића и Стојановића, 1900.

¹⁴ Рендићев цртеж прве насловне странице представља пејзаж шумске падине код језера са црквеним звоником у дну. У средишту цртежа је Црногорка у народној ношњи у полету, а на трави је цефердар, кубура, гусле и фрула. На другој насловној страни без цртежа послје поновљеног насловног текста наводе се уз Трст Болоња, Аграм (Загреб) и Петербург (Петроград). Ту је и цијена од 6 форинти, динара 15 и ознака о придржаним правима издања на француском језику. Дјело има 234 стране, формата 29x20цм.

опере: издање удешено за пјевање и гласовир. Међутим, највјероватније да то није тако, мада је разне ставове из опере Де Сарно прерађивао на друге начине, оркестрирао и изводио са његовим дувачким оркестром.

Данас би се можда са сигурношћу могло рећи да ова опера никад у цјелини није извођена, мада има наговјештаја да је нуђена за извођење у Бечу и Београду. Али до тога није дошло. По казивању чланова породице Де Сарна изношене су тврдње да је опера приказивана у Бечу. До данас проучавани су штампани лексикони који прате извођење опера у Бечу, затим и сви сруги доступни извори: новине, плакати, записи, биографије и сл. и тај податак никад није пронађен. Такође према породичном извору у Београду је аутору замјерено да је дјело предугачко а он сам није хтио прихватити скраћивање.¹⁵ Ту свакако треба истаћи да комплетна партитура за солисте, хорове и оркестар, као и прави оперски либрето, нигдје није до данас сачуван ни пронађен, па са сигурношћу можемо рећи да је дјело сигурно извођено фрагментарно и у прерадама.

Ове дилеме донекле разјашњавају ријечи у уводном тексту издања „Балканске царице“ „Опаска“ гдје Де Сарно, хвалећи пјесничко дјело књаза Николе, наводи да се одлучио само на дјелимичан захват у поетску материју која „није била написана да буде у музику стављена“. Значи без либрета одлучио се да углазби само „неке дјелове ове драме“.

Уз овакво тумачење можемо имати и нека друга полазишта за закључивања о процесима настанка и стварања ове опере. Према памћењу породице и њеном усменом казивању Де Сарно је још 1888. године био позван од књаза Николе да напише оперу и то према либрету самог књаза. Према тим сјећањима он је више пута, понекад и по седмицу дана, боравио на Цетињу због договарања о раду. Доказ, који донекле може да потврди оваква сјећања, су и дијелови његових рукописа, посебно из историје музике, гдје он цитира дијелове „Балканске царице“, са биљешкама о акцентима на основу којих би закључили да је сам књаз изабрао текстове. Тиме је, можда, сматрао да је поставио основу либрета. Како то није либрето према законитостима оперске сцене, ова „драма у три чина“ је могла да се објави само у оваквом облику. Најзад и сам Де Сарно у штампаном издању примјећује како би за позорницу требало извести разна адаптирања: „Ипак ова моја радња не би могла бити на позорници престављена, дијелом што јој нема свезе потребите музикалној драми, дијелом ради њезине дужине и многијех 'а соло' протагониста; а када би се баш хтјела на позорницу изнијети, нужно би било много комада скратити још и због тога да се умањи големи труд пјевача, особито тенора“. Можда се може рећи да је ово издање у облику збирке пјесама за глас и клавир.

И у таквом облику према неким изворима, ово оперно дјело је два пута приказивано у Трсту, уз клавир, па је баш тај начин приказивања

¹⁵ Милош Милошевић, *Музичке теме и портрети*, Титоград 1983, стр. 107.

довео до њеног штампања.

„Глас Црногорца“¹⁶ 1891. највјероватније од извјештача М. К. из Трста 3. марта, јавља:

„БАЛКАНСКА ЦАРИЦА

Дивна драма витешкога Црногорскога Господара, као што је познато, најсипатичније је примљена и поздрављена од српске читалачке публике. Но она је за прекратко вријеме постигла и још више; она је на име преведена и на неке стране језике. Али што је најглавније, то је, да је у њој нашао благододну тему за оперу и један вриједни компониста и пријатељ српскога народа, маестро Дионисио де Сарно Сан Ђорђо. Два комада из те опере пјевала су се на Савиндан у Котору, и то на бесједи, што ју је пруредило Српско пјевачко друштво ’Јединство’, те су била примљена са бурним одобравањем, које је добило израза и у допису о споменутој свечаности у дичноме ’Српском Гласу’.

Господин де Сарно Сан Ђорђо, отишао је, како, што јављају ондашњи листови, стране дознајемо, у Трст с намјером, да штампа своје дјело и да се у ту сврху погоди са издавачем Шмидлом. Том приликом пред изабраном публиком, у којој је било уз већину одличнијех чланова српске колоније у Трсту и чувенијех вјештака, изнио је вриједни ауктор на позорницу своје дјело, које је пробудило дивљење у свих слушалаца. Уз то треба споменути како је ексекуцијом управљао главом славни тршћански маестро Синико, који се најславније изразио о дјелу и хвалио ауктора.

Тршћански листови доносе опширне извјештаје о приказивању „Балканске Царице“, опере маестра де Сарно Сан Ђорђо, а о тих извјештаја изнићемо у српском пријеводу само један, најновији, који нам је баш сада при руци.

„*Cittadino*“ у броју од 14 т. Мјесеца под натпосом „Балканска Царица“ доноси чланак:

„У четвртак вече приказивала се „Балканска Царица“, опера врлог маестра Дионисија де Сарно Сан Ђорђо по либрету Црногорскога Кнеза.“

Ексекуција, којом је управљао наш маестро Синико, учинила је управо невјероватни утисак, те је за собом оставила жељу, да буде и опет приказана.

Било је ту мноштво најодабраније публике, у којој бјеше и неколико вјештака, главних представника музикалне умјетности код нас, који су се најпохвалније изразили колико о ауктору и управитељу, толико и о ексекуторима.

Млади син маестра Симика одликовао се са најпажљивијег извађања уза све то, што је без претходне спреме, и на први поглед читао

¹⁶ „Глас Црногорца“, XX/1891, бр. 12./16. III/, стр. 3.

аукторову рукописну партитуру, а за то се хоће особито дара и великог знања.

Кнежев либрето је веома лијеп а стих се одликује њежношћу и савршеношћу.

Сјутра у подне испуниће се жеља онијех, што су присуствовали први пут приказивању „Балканске Царице“, јер ће се она приказати и по други пут’.

Ми са своје стране немамо што да примижетимо, већ да захвалимо вриједноме ауктору Дионисиу де Сарно Сан Ђорђу на његову труду и да му честитамо на успјеху, а славноме Црногорскоме Господару да пожелимо дуга живота и чврста здравља у нади да би нас могао обрадовати и другом драмом, која ће бити исто тако благодарна тема за музичара, као што је била и „Балканска Царица“, Његово драмско првијенче.

У Трсту, 3 марта.

М. К.“

Сличне наводе налазимо и у другим изворима. Они нам чак дају и нешто више података. На примјер „Нова Зета“¹⁷ из 1891. године извјештава:

„Из композиције ’Балканска Царица’) од учитеља Д. Де Сарно Сан Ђорђо чула су се први пут два уломка у Которској читаоници на овогодишњи Савин-дан; прелудијум првог чина, који је орхестра извршила, и ’у далеком Дренопољу’ што је испјевала Г.ца А. Риболи, уз пратњу гласовира. ’Пјевање Даничино у далеком Дренопољу јесте доста раздражено.

...

...

Стога је пјесма по други пут испјевана.

...

...

Прелудијум је одлична радња: послјије једне имитације између флауте и кларинета, слиједи један *Andante* повјерен самим виолинама. Утисак овог *Andante* извршен на четвртој жици цои сордини слadak је и жалостан, и наводи те, да помислите на жалост несретне Данице, чија је страст истакнута у *Andantino*, који одмах слиједи. Прихваћен тај *Andante* од цијеле орхестре, пружа заисто изванредан успјех, као и оно што слиједи да закључком...“

О догађањима у Трсту такође извјештава „Нова Зета“¹⁸:

(„Бакланска Царица“ – опера) г. Дионизија Ди – Сарно – Сан – Ђорђо почетком марта престављала се два пута у Триешћу пред мноштвом најодабраније публике, у којој је било и неколико главнијех

¹⁷ „Нова Зета“, бр. 1, Цетиње 1891. стр. 32

¹⁸ „Нова Зета“, бр. 3, Цетиње 1891. стр. 104

тријешћанскијех преставника музикалне умјетности, и како тријешћански листови пишу постигла је такав успјех, да су две од најодличнијих чланова српске колоније у Тријешћу, г. г. Шкуљевић и Аничкић понудили вриједном композитору, да штампа своју оперу о њихову трошку, - што је он са захвалношћу примио; тако ће брзо Балканска Царица и у музици свијета угледати. G. Dionizio De – Sarno - San – Đorđo, као што му име говори, сународнике великијех мештара Белинија, Донизетија, Вердија и другијех; а учитеље которске музике, гдје се оженио са једном Српкињом из једне од најодличнијих кућа старог Пераста. Ми му од срца честитамо!¹⁹

Најзад „Глас Црногорца“ у свом броју 3 из 1891. године (стр. 2-3 у потпису I. В. П.) извјештава да је „Балканска Царица“ штампана у хиљаду примјерака и сваки примјерак је посебно обиљежен.

Интересантно је додати нешто што би се могло назвати и неком оцјеном тога већ објављеног дјела. О томе говори један чланак из „Гласа Црногорца“ из 1891. године који је у ствари приказ анонимног извјештача из Котора који је био објављен у „Српском гласнику“.

На самом почетку овај извјештач истиче да не улази у музичку оцјену дјела, с обзиром да сматра да је некомпетентан. Зато се његов извјештај односи на доживљај дјела и оцјене оних који су присуствовали извођењу овог дјела, по свој прилици, само у фрагментима. На основу тога он учава да су такве похвале подстицале композитора да своје дјело заврши. Значи, на одређени начин, да се и тада осјећало да се ту треба нешто дорадити: „музика се свијем допала. И ово лајичко мишљење не може се одбацити. И оно важи и оно на крају одлучује. Усљед опћега допадања и храбрења композитор се одлучио да своје дјело доћера и да га на јавност изнесе.“ Аутор приказа закључује да је: „музичар окитио музиком у духу српском народном ријечи и стихове попјевака „Балканске царице“ које су духом народнијем прожмане“. Истиче и мане овог дјела, за кога још увијек ипак нисмо сигурни да ли је он сам аутор, вјероватну уз сарадњу са књазом Николом, или је то можда сам књаз Никола и поред свега тога каже: “Требало би да један књижевник удеси ’либрет’ и да композитор по њему доћера и допуни своје композиције. I томе се надамо...“¹⁹

Опера *Балканска царица* «удешена за пјевање и гласовир» објављена је највјероватније 1891. године (C. Schmidl & Co, Trieste – Bologna).

У монографији *Преглед књижевног рада Црне Горе од владике Василија до 1918. године* (Цетиње, 1951.) Трифун Ђукић пише: «Године 1890. створио је музичку композицију Дионизије де Сарно – Сан Ђорђо. Опера је извођена одмах идуће, 1891. г. у Трсту. По писању тадашњих листова примљена са бурним одобравањем, учинила је управо

¹⁹ Милош Милошевић, *Музичке теме и портрети*, Титоград 1983, стр. 108-109.

невјероватан 'утисак' («Cittadino» 14. марта 1891. године)».

Један дио опере изведен је у Котору на Савин дан у режији Српског пјевачког друштва «Јединство» под диригентском палицом Шпира Огњеновића, а исте године у фебруару у цјелини је изведена у Трсту²⁰.

Дионизије де Сарно Сан Ђорђо своју оперу *Балканска царица* конципира у три радње које садрже 12 појава у оквиру којих се налази 41 музичка нумера. У својој опасци на почетку опере истиче да је оперу написао уз највишу дозволу, значи уз сагласност аутора Књаза Николе одабравши 9 лица, а изостављајући оне мање значајне улоге из оригинала. Према изворима, сјећању породице и одређеним истраживањима, изгледа да је одабир текстова извршен и уз непосредно учешће и заједнички рад са аутором Николом I.

Навели смо да је ова опера конципирана као опера са нумерама. Више нумера обрађује сличну проблематику и такве нумере су повезане у појаве. Ово је дјело типичан примјер романтичарског стваралаштва са наглашеном тргичном нотом. Ово је по садржају и форми сродно операма с почетка 19. вијека. Арије су у виду речитатива, ансамбала и хорова са или без вокалног солисте. У већини случајева, пред почетак нумере, излаже се кратка дидаскалија, а понекад дају и стихови према оригиналу драме. У цијелој опери уочљиво је да текст дословно поштује оригиналну драму. Композитор је у опери често комбиновао прозне дидаскалије са оригиналним стиховима. Тако је допуњавао садржај претходне нумере и припремао слушаоца за садржај нумере која долази. Инструментални увод на почетку чина увијек чини прелаз између последње нумере претходног и прве нумере наступајућег чина и на музички начин припрема драмску радњу и атмосферу у даљем току.

Дионизије де Сарно Сан Ђорђо је поштујући драматуршки ток компоновао музичке нумере које одражавају психолошка стања ликова и дочаравају атмосферу у којој се одвија драмска радња. Студирајући композиционе и конструктивне шеме *Балканске царице*, уочавају се честе промјене стваралачких токова, уметање различитих књижевних жанрова (лирских, епских и лирско-епских), промјена метричких схема (десетерца и осмерца) и уношење сегмената предајне имагинације (сан, тужбалица, клетва, заклетва и др.). У односу на оваква обиљежја драме, композитор Де Сарно је прибјегао општем правилу да се двосложне стопе појављују у оквиру тродјелне метрике (3/4 такт), а тросложне у оквиру парне метрике (6/8 такт). У раду композитора преовлађује силабичан, али се примјењује и мелизматичан третман текста. Силабичан третман у овој опери је карактеристичан за нумере речитативног карактера, а мелизматичан у аријама солиста, када се изражавају дубоке емоције. Фактура је најчешће хомофона, са елементима полифоније. Хомофонија је најизраженија у хорским нумерама.

²⁰ «Глас Црногорца», Цетиње, XX/1891, 12, 3.

Поред овога, велику пажњу композитор посвећује звучним контрастима. Жељену разноврсност комбинује супротстављањем нумера различитог карактера и садржаја и разноврсних извођачких ансамбала (на пр. солиста и хор). Овако се појачава драмска радња.

На овом нивоу наших сазнања може се закључити да у тоналном плану опера својим хармонским језиком, припада периоду романтизма. Тонално је заокружена у основном тоналитету ц-дура. Може се такође уочити да композитор примјењује и разне врсте модулација (дијатонске, хроматске, тоналним скоком). Даље анализе и истраживања ће допунити ова сазнања.

Опера *Балканска царица* Дионизија Де Сарна Сан Ђорђа представља значајно музичко-драмско дјело. Поред музичког материјала, она је важна и као историјско-етнолошки запис заснован на музичкој традицији и животним схватањима и обичајима народа Црне Горе у времену њеног настанка.

Поруке драме које је на свој начин изразио де Сарно биле су инспирација и многим другим умјетницима и композиторима. Стеван Ст. Мокрањац се чак у три наврата бавио књижевним дјелом Николе I (у обради истог текста има сличности код ова два композитора).

Током процеса истраживања за ову тему о којом се бавимо, ми смо дошли до једног примјерка Де Сарнове опере „Балканска царица“ који се данас чува у Архивском одјељењу музеја Цетиње.

Ово дјело композитора Дионизија де Сарна Сан Ђорђа заслужује пажњу науке која се до сада њиме није бавила на одговарајући начин, па је садржај нашег рада на одређени начин и позив да би требало попунити ту празнину у свијету музичке науке.

Ivana Antović

OPERA "BALKAN EMPRESS" BY DIONISIO DE SARNO SAN GIORGIO
COMPOSED IN KOTOR IN 1890

Summary

Most researchers, first of all historians and literary theoreticians, consider that within the whole literary opus of Nikola I Petrović Njegoš the most significant place is taken by his dramatic work.

Today it is estimated that the most significant of all his dramas is his verse drama *Balkan Empress* written in the period from 1881 — 1884. It is a romantic patriotic drama expressing passionate love for the homeland. The subject is historical and legendary, based on folk tradition, all combined into a whole. As the romanticists would say - the source of the drama is historical tragedy and tragedy of emotions, that is "the passion of courage and the passion of love". The author brings back to life historical characters, but also creates imaginary ones after the historic models. The development of the plot shows that he personally knew or had studied different kinds of folklore emphasizing noble and sublime ideas. They arose from his poetic-patriotic feelings and at the same time from the soul of his people.

The three acts of this drama from the time of the reign of Ivan Crnojević (1465-1490) and his sons, the elder Dorđe and the younger, according to the drama, Stanko, the Duke of Zeta, present Stanko's conversion to Islam and the tragic destiny of his fiancé Danica - *Balkan Empress*, including all events that cause and develop the story. As it can be seen Prince Nikola took the last days of the state of Zeta for the story of his drama.

At the time when it was written it had incredible appreciation and unprecedented success. It reflected both the ideas of and requirements of own people and the global "ideas of the epoch" as said by the romanticists.

At the time when it was written and then produced on the stages in Montenegro and abroad, first as the reader and then also as the author and composer, Dionisio de Sarno San Giorgio got the idea of setting it to music. At the time he was staying in Kotor. By the permission of Prince Nikola he sets to work and arranges some parts of the drama into an opera. In Kotor in 1890 he completed the opera consisting of three acts, 12 scenes containing 41 musical numbers. The opera *Balkan Empress* "set for singing and the piano" was published very likely in 1981 (C. Schmidl & C°, Trieste-Bologna)